

”קבֵּית-פּוֹכָב”:
טוּנִי גְרוֹנְרְבָאוּם
והֶלְשׁוֹן הַטּוֹטְלִיטְרִית
יְהוֹנָתָן זִית

הריסת העולם היתה משימה, אך ורק אם, ראשית, היה העולם רע, כלומר סותר את דרך מחשבתנו, ושנית, אם היינו מסוגלים להרסו. אשר לדבר הראשון, נראה לנו שאכן כך הוא; אשר לאחרון, איננו מסוגלים. איננו מסוגלים להרוס את העולם, כי לא בנינו אותו כמשהו עצמאי, אלא תעינו אל תוכו. יתרה מזאת, העולם הזה הוא תעייתנו, ובתור שכזה הוא משהו שאינו ניתן להריסה, או מוטב, משהו שרק על-ידי מימושו עד הסוף, ולא על-ידי ויתור, אפשר להרסו, אם כי גם המימוש-עד-הסוף הוא בהכרח רק סדרה של הריסות, אך בתוך העולם הזה.⁷⁷

פרנץ קפקא, מחברות האוקטבו

77. פרנץ קפקא, **מחברות האוקטבו**, מגרמנית: שמעון זנדבנק, תל אביב: הוצאת עם עובד, 1998, עמ' 72. שם המסה לקוח מתוך השיר "טודנאוברג" שכתב המשורר

כגמלה בליבי ההחלטה לנסות ולערוך דיון השוואתי בין פילוסופיית השפה הנאצית לבין פילוסופיית השפה הבולשביקית, מיד עלה בראשי שמו של טוני גרונר באום (Grünerbaum). מאז שקראתי ביומניו על המסע שערך באירופה ההרוסה בין פברואר 1946 לנובמבר 1947, הסעירה דמותו המסתורית את דמיוני. המסלול, שהוליך אותו בין השאר דרך בקתתו של מרטין היידגר, מעל העיירה טודנאוברג (Todnauberg) שביער השחור ועד למקום מותו של ולטר בנימין, בפורטבואו (Portbou) שעל גבול ספרד-צרפת, נראה לי קשור, אם גם בעקיפין, לנושא כתיבתי. הפעם הראשונה שבה נתקלתי בשמו של אנטון גרונר באום הייתה במהלך לימודי לתואר הראשון. בשנה האחרונה, כתבתי עבודה סמינריונית העוסקת במעמדה של הפילוסופיה בגרמניה הנאצית. בנבירה בספריית וינר שבאוניברסיטת תל-אביב, המחזיקה באוסף נדיר של אלפי מסמכים, תמונות ומכתבים מן התקופה הנאצית, נתקלתי בקופסת קרטון ישנה ובה כמאה שקופיות מאובקות. כשבחנתי אותן על שולחן האור יכולתי לזהות שמדובר בכתב-יד, אולם כתמי חמצון חומים שפשטו במהלך השנים על הצלולואיד בלעו חלקים גדולים מן הכתוב. על השקופית הראשונה שבסדרה הייתה מדבקה לבנה, ועליה נכתב בטוש שחור: "Dr. Toni Grünerbaum, 1946". לחץ הזמן, ועומס חומרי הקריאה כמעט שגרמו לי לזנוח את השקופיות, אלא שהקופסה הייתה מונחת על מדף שנשא את השם

היהודי-רומני פאול צלאן בעקבות מפגש עם הפילוסוף מרטין היידגר, בשנת 1967. לשיר המלא ראו פאול צלאן, **תפנית-נשימה**, מגרמנית: שמעון זנדבנק, בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2013, עמ' 87-88.

"אינטלקטואלים גרמנים ברפובליקת ויימאר", ודיוקנאותיהם
חמורי הסבר של ארנסט קסירר, קרל שמיט ומקס ובר שניבטו אלי
מין הכותרים שלצידה לא הותירו לי ברירה של ממש.

שיחה קצרה עם המידענית בספרייה לא הסירה את
המסתורין מגרונרבאום האלמוני, אך סייעה לי להבין את מקור
השקופיות ואת הסיבה למיקומן. הקופסה, כך הסתבר לי, הגיעה
לרשות הספרייה לפני כעשר שנים, כחלק מאוסף גדול שהכיל
עשרות חיבורים בגרמנית העוסקים בפסיכולוגיה, אנתרופולוגיה
ומעט פילוסופיה, ונתרמו על ידי נכד או נין של פרופסור יליד
גרמניה שחי (ומת) בשכונת עין-כרם הירושלמית. הפרטים
לא היו ברורים עד תומם, ובאופן מפתיע אף לא נרשמו בשום
מקום. נציגי הספרייה קיבלו את התרומה בשמחה מסויגת, ועד
לאותה היום שבו מצאתי את השקופיות לא נמצא אף אחד בצוות
העובדים – ארבעה בסך הכול – שיבדוק את הפריטים ויקטלג
אותם. עזבתי את הספרייה, אך גרונרבאום המשיך ללוות אותי
במחשבותיי ואפילו בחלומותיי.

כמה שבועות לאחר הגשת עבודת הסמינר האחרונה,
בחורף השני למגפת הקורונה, החלטתי לחזור לקופסת
השקופיות של טוני גרונרבאום ולנסות להעמיק חקר בדמותו
של האיש. השגתי סורק שקופיות, התקנתי לי פינה שקטה באחד
מחדרי הספרייה ונשאבתי אט-אט למלאכת פענוח הסיפור.
השקופיות, הצלחתי להבין, היו למעשה צילומי עמודים מתוך
יומן בכתב-יד של ד"ר אנטון גרונרבאום, שאותו זיהיתי – בעזרת
המידענית – כפסיכיאטר גרמני-יהודי, יליד 1904. לצערי הרב,
רבות מן השקופיות הוכתמו במידה שהפכה אותן לבלתי קריאות.
לאחר סריקה, רק בעשרים מהן ניתן היה לזהות בין השטחים
המחומצנים טקסט צפוף בכתב-יד. הגרמנית המוגבלת שבפי,
הקושי בפענוח כתב היד המסולסל והמקוטע ומצב השקופיות

הפכו את המשימה שלקחתי על עצמי לבלתי אפשרית. בעזרתה של מורתי לגרמנית, ד"ר לאורה שורה, הצלחתי לקרוא ולשחזר חלקית את הטקסט. את התרגום עשיתי לבדי לאורך שעות ארוכות שביליתי מול הטקסט והמילון, ואני מתנצל על אי-דיוקים. הנוסח החלקי שמונח עתה לפני הקורא כולל רשמים ספרותיים-ממזרחיים מתוך מסע שערך אנטון גרונרבאום, המכנה את עצמו "טוני", באירופה הרוסה, בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה.

הנה כמה פרטים נוספים על גרונרבאום האיש, שהצלחתי להשיג באדיבות שרלוטה יונמן ממרשם התושבים הגרמני ובהצלבה עם מידע שמצאתי בבית התפוצות:

אנטון גרונרבאום נולד בשנת 1904 בעיירה שיפנבייל (schippenbeil) שבמזרח-פרוסיה (היום בפולין). אביו היה רב אורתודוקסי, שני אחיו הגדולים מתו במלחמת העולם הראשונה. לאחר שחי כמה שנים באיטליה, שם למד רפואה ופסיכיאטריה, היגר בשנת 1940 לארה"ב. ככל הנראה מת בשנות השמונים (התקופה שבה נסרקו הדפים מיומנו). אין עדות לכך שהקים משפחה או שהותיר אחריו צאצאים, ולא קיים כל מידע נוסף על ביקורו באירופה לאחר המלחמה.

[אפריל 1946, טודאוברג]

על חוכמתו האזוטרית של היידגר שמעתי מפיו של קרל יואל [Karl Joël] בבאזל.⁷⁸ יואל פגש את היידגר בכנס האקדמי שבדאבוס, שם התעמת עם ארנסט קסירר על משנתו של קנט. לא אוכל לשכוח את ההתרגשות שאחזה

78. קרל יואל (1864-1934) היה פילוסוף גרמני ממוצא יהודי שלימד באוניברסיטת באזל.

ביואל כאשר תיאר בפני חוג תלמידיו המצומצם את הרושם העז שהותיר בו המפגש עם המכשף-הפילוסוף. כבר אז החלטתי לפגוש את האיש. מטודנאוברג⁷⁹ יצאתי לטייל ביער. ההליכה בחיק הטבע, מרחב שהתרחק והלך ממשכנו הטבעי של האדם המודרני, מולידה אצלו שורה של הרגלים שהוא מאמץ במהרה. האדם מביית את סביבתו – כך הוא הופך אותה לצפויה. אני, למשל, קניתי לי הרגל להניח מטבע נחושת לפני כל גשר שהתכוונתי לחצות. זאת למדתי מצפףר חביב שפגשתי על גדות אגם רחב-ידיים, עמוק עד כדי סחרחורת ושחור כבולת. את העצים האציליים כיסה טחב עבה ולח, והם דמו לאותן בהמות דוממות שכמו נותרו בשולי הזמן. ניסיתי לחוש בפעיתם, ליטפתי אותם ארוכות.

רחשתי בוז לכבשים ולשאר חיות המשק שפגשתי בדרכי. המבט המזוגג שהיה נסוך על פניהן הביך אותי עד עמקי נשמת. דומה כי סירבו להכיר בעובדת-חיים פשוטה שמבחינתי, לפחות, הייתה הרת גורל. ביום השני למסע התבוננתי ארוכות באדום-חזה ששכב דומם על הקרקע. השתדלתי ללמוד את צורתו במלואה. במבט הקפוא שהיה מקובע בפני העוף המת מצאתי הבעה עזה יותר מזו שהייתה נסוכה על פניהם של העגלים המשועממים שרבצו על העשב הרטוב. סברתי שהציפור המתה דיברה בלשון החוכמה הקדומה של הגזעים העבים. תולעת שחורה כפחם התחפרה בין מעיו של מכרסם זעיר. ראשו

79. טודנאוברג (Todtnauberg) הוא כפר ביער השחור הידוע בעיקר כמקום משכנו של הפילוסוף הגרמני מרטין היידגר.

הערוף של הפגר היה קרוב לוודאי תלוי בין ציפורניו של עוף דורס, משייט לו בין העננים ומשקיף בעל כורחו על רעמת היער הכהה. הנה הבקתה!

צריף לא גדול, כשישה על שבעה מטרים לכל היותר, מחופה רעפי עץ כבדים. התבוננתי בו ארוכות. שם מסתופפת המחשבה של היידגר. דלת ירוקה, מסגרת כחולה, זרמים משונים הרטיטו את האדמה. שלוש דפיקות על הדלת הירוקה. אין עשן בארובה, החלונות מוגפים. פלג מים מפכפך נשמע ברקע, העצים נושמים, דפיקות הלב מאיטות. "Lasciate ogni Speranza" [=מאיטלקית: זנחו כל תקווה], הצטלצלו באוזניי ההברות, בשעה שסבתי על עקבותיי דרך סוללת עפר מאובקת חזרה לכיוון הכפר.

בעת הקריאה בין שורותיו של גרונרבאום, לא יכולתי שלא להיזכר בפעם הראשונה שבה נתקלתי ב"חוכמתו האוזטרית של היידגר", כלשונו. היה זה בחורף של שנת 2017, טיילתי בצפון-אנגליה ולקחתי איתי ספרון של היידגר, תרגום חדש לעברית של הרצאותיו על השפה משנת 1950. את ההרצאה פותח היידגר בהצהרת כוונות. האדם, הוא אומר, מדבר ללא הרף. עם חבריו, עם משפחתו, עם עצמו - בערות או בחלום. האדם לא מפסיק לדבר גם כשהוא שותק: למשל, כשהוא קורא, חושב או מאזין לדיבורו של האחר. הדיבור, לפיכך, איננו נובע מרצונו של האדם. השפה תמיד כבר שם. גם כשאיננו עושים בה שימוש, "השפה מדברת". זוהי אולי טאוטולוגיה, אבל היידגר יתקש על אמיתותה. למעשה, מקורה של הטאוטולוגיה הוא בניסיון המודע של היידגר להתרחק מן המסורת המטפיזית המערבית ו"לשוב"

אל דיבורה "המקורי" של השפה, בטרם "זיהמו" אותה מושגי השכל המופשטים וכללי הלוגיקה הבסיסיים. בדיבורה המקורי של השפה מתבטלת, אפוא, ההבחנה בין המילה לבין הוראתה. בסדרת הרצאות שניתנו בשנת 1951 וכונסו בשם "מהי חשיבה?", עומד היידגר על ההבדל בין העניין הפילוסופי שלו בשפה לבין העיסוק הפילולוגי. החקירה הלשונית של היידגר אינה היסטורית במובן המקובל של המילה. הפילולוגיה, המדע המוקדש להיסטוריה של המילים, מחזיקה בדעה שונה משל היידגר על אודות השפה. הפילוסופיה, מנגד, אינה יכולה להסתמך על המדע. הפילולוג יאמר שההיסטוריה של המילים היא ההיסטוריה של המסמנים. עניינה הוא בהופעתן הטקסטואלית של המילים ובהשתנות ההדרגתית שלהן לאורך הזמן. לפי היידגר, הפילולוגיה מתעלמת ממקורן האונטולוגי של המילים – מהדבר עצמו, הקבוע והבלתי-משתנה שאותו המילים "אומרות". המחקר הפילולוגי, לפיכך, אמון על קטלוג של מונחים. היידגר ממשיך את המונחים לדליים של מובן. בניגוד אליהם, מקורן של המילים הוא בבארות המשמעות. יש לדלות אותן פעם אחר פעם על מנת לצקת מובן בדליי המונחים היבשים.

אין לי כוונה לקחת חלק בדיון המתמשך והחשוב העוסק ביחסים המורכבים בין היידגר לבין המפלגה הנאצית. בהקשר הזה, השאלה שהעלה מישל פוקו בספרו "המילים והדברים" מתנוססת כמוטו היסטוריוגרפי מעל כל מילותיי: "כיצד ייתכן שיש למחשבה מקום במרחבו של העולם, כיצד ייתכן שהיא מוצאת בו מעין מקור ושהיא אינה חדלה, פה ושם, להתחיל תמיד מחדש?"⁸⁰ למחשבה של היידגר יש, מן הסתם, מקום מובחן בעולם. אולי יסודותיה נטועים בבקתת הרפאים שבלב

80. מישל פוקו, **המילים והדברים**, מצרפתית: אבנר להב, תל-אביב: רסלינג, 2011, עמ'

היער השחור. על כל פנים, ובאופן בלתי-נמנע, היא חולקת מרחבים טופוגרפיים עם כר המחשבה הנאצי. הקריאה ביומנים של גרונר באום יחד עם העיסוק הגובר שלי בפילוסופיה של היידגר הובילו אותי אל מחקריו של בועז נוימן.

נוימן, היסטוריון של גרמניה במחצית הראשונה של המאה ה-20, ביקש לנתח את המאפיינים הפנומנולוגיים של ראיית-העולם (Weltanschauung) הנאצית. נוימן התעקש להשתמש במונח ראיית-עולם, בניגוד לחלופות כגון: אידאולוגיה, השקפה פוליטית או משנה פילוסופית, משום שמקפלת בו החשיבות שהקנו ההוגים הנאציים למבט (Anschauung) על חשבון השכל. השכל, המותנה על ידי כללי הלוגיקה הנוקשים, הוא מכשול בפני המבט המקיף, התופס באורח בלתי-אמצעי את ההווה ואת זרם החיים הגועש בה. המבט הנאצי חווה את המציאות על כל רבדיה, הוא תופס את החיים באחדותם. בהתאם לכך, אחת מהנחות היסוד של ראיית-העולם הנאצית היא השוני שבינה לבין האידאולוגיות. האידאולוגיות, כשמך כן הן, מבוססות על אידאות, על רעיונות. לעומת זאת, בליבה של ראיית-העולם הנאצית פועמת חוויית העולם הבלתי-אמצעית, הממוטטת כל רעיון דומם הניצב בדרכה. אם האתגר המאפיין את המסורת הפילוסופית המערבית הוא החיפוש אחר האידאות הנצחיות, הרי שהאתגר העומד בלב ראיית-העולם הנאצית הוא מימושה של חוויית-חיים שבה נכרכים יחד האדם ועולמו הממשי והפרטיקולרי.⁸¹

השפה הנאצית, כפי שמראה נוימן, נשענת על אדנים דומים. המעשים הם ההופכים אותה לבעלת משמעות. הפער שבין המילה לדבר שעליו היא מורה מתאיין ברגע הפעולה.

81. בעז נוימן, **ראיית העולם הנאצית: מרחב, גוף, שפה**, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, 2001, עמ' 29-33.

במובן הזה, למילים אין מובן כשהן חסרות זיקה לממשות. כשם שראיית-העולם הנאצית מבכרת את תפיסת העולם הבלתי-אמצעית של המבט על פני פעולת החשיבה המנוכרת, כך פילוסופיית השפה הנאצית מבכרת את "שפת המעשה" על פני הלהג הערטילאי. בשבועה של חברי ההיטלריוגנה, המכוונת אל הפיהרה, נאמר כי "המילה שלך היא פעימת הלב שלנו."⁸² ואמנם, היטלר נתפס כמי שבניגוד לאינטלקטואלים, לסופרים, ולחברי הרייכסטאג בתקופת רפובליקת ויימאר, ליווה את דיבוריו במעשים. הפולמוס הפרלמנטרי, מאבני היסוד של תפיסת העולם הדמוקרטית, נתפס על ידי הנאצים כפטפוט עקר. בראיית-העולם הנאצית, המילים קיבלו את משמעותן רק כאשר הן זכו להתממש במציאות באמצעות מעשים קונקרטיים. הרטוריקה הנאצית הייתה מבוססת בדיוק על אותו הרעיון. במשטר הנאצי, איכותו של הנאום נמדדה ביכולתו לחדור אל מעמקי התודעה ולהניע אנשים לפעולה.

אחת הביקורות הרווחות במרחב האינטלקטואלי של רפובליקת ויימאר, שמתוכו צמחה הן הפילוסופיה של היידגר והן ראיית-העולם הנאצית, הייתה שהעולם המודרני גזר ניתוק על הקשר שבין המילים לבין משמעותן. העקרונות הדמוקרטיים והמטריאליסטיים שבשמם נוסדה הרפובליקה הגרמנית, וכן דמוקרטיות אחרות ברחבי היבשת האירופית, נשענו על מסורת מחשבה פילוסופית שביקשה להחיל על העולם כללים אוניברסליים. אך אותם כללים נתפסו על ידי אינטלקטואלים רבים כזרים לרוחו של העם ולתרבות המסוימת שלו. מי שניסח זאת בקפידה היה ניקולאי גוגול:

כשם שפזורים בשפע על-פני רוסיה הקדושה, יראת השמיים, אינספור מנזרים, כנסיות עם כיפות, קשתות וצלבים, כך מרובים לאינספור בעולם השבטים, הדורות והעמים המצטופפים ומתגוונים ומתרוצצים על-פני האדמה. וכל עם הנושא בקרבו את ההבטחה של כוחו, והוא מלא בכישרונות היצירה של נפשו, באינדיבידואליות הצבעונית שלו, ובמתנות אלוה אחרות, נבדל מעמים אחרים במלה הייחודית שלו, מלה אשר יהיה-אשר-יהיה הדבר שהיא מתייחסת אליו, תמיד גם תשקף משהו מאופיו הייחודי של העם הזה.⁸⁵

אינטלקטואלים גרמניים פחדו שאותה מילה גרמנית, המבטאת את דמותו הרוחנית של העם הגרמני, תירמס תחת מכבשי הרפובליקה החוקתית וכלכלת המחירים הקפיטליסטית. הניסיון של היידגר ושל האידאולוגים הנאציים להחיות את הזיקה שבין המילים לבין הדברים מצטייר כנובע ממקור משותף. קרל שמיט, מבכירי המשפטנים והתיאורטיקנים של המשפט בגרמניה הנאצית, הנגיד בין התפיסה המשפטית הליברלית, המזוהה מבחינתו עם האדריכלים של חוזה ורסאי ושל החוקה הויימארית, לבין התפיסה המשפטית ה"פולקית" של הרייך השלישי:

החוקות שלהם לא דיברו על דם גרמני ועל כבוד גרמני. המילה 'גרמני' מופיעה רק כדי להדגיש ש'כל הגרמנים שווים בפני החוק'. אבל המשפט הזה, שעשוי היה לקבל בגרמנית את מובנו הנכון באמצעות מושג פולקי במהותו, סייע תחת זאת לאלה שאינם שווים בגזעם לנהוג בגרמני

83. ניקולאי ו. גוגול, **נפשות מתות**, מרוסית: רנה ליטוין (בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2013), 136.

כשווים ולהחשיב כגרמני את כל מי ששווה בפני החוק.
כך נעשה העם לסך כל נתיני המדינה, והמדינה לאישיות
משפטית בלתי נראית.⁸⁴

כנגד מושג האזרחות הליברלי, שאותו תפס כמלאכותי
וכאוניברסלי, וככזה כריק מתוכן פרטיקולרי התואם את האופי
של "הפולק" הגרמני, שמיט הציע תפיסה המדגישה את הקשר
הבלתי-אמצעי ובלתי-מְתַנָּךְ שבין עם גרמני, שפה גרמנית ואדמה
גרמנית. הצרפתים והאנגלים יכולים להכחיש את קיומו של קשר
משפטי, חוזי, בין מיעוטים דוברי גרמנית בפולין או במדינות
הבלטיות לבין המדינה הגרמנית, אולם בראייתו של שמיט,
גרמניותם של מיעוטים אלה נעלה על כל הסדר חוקתי קיים.
גרמניותם האורגנית – זהות הטבועה בדמם – קושרת בינם לבין
העולם הגרמני בקשר ששום מערכת עקרונות אוניברסלית לא
תוכל לפרום.

למרות השוני שבין העמדות הללו הן חולקות טבע
משותף, והוא התפיסה שהשפה הגרמנית מחוננת בסגולה
לאחוז במציאות באורח ישיר ובלתי-מְתַנָּךְ. השפה, לשיטתם,
אינה מערכת שרירותית של סימבולים הנבדלים מן ההוויה.
היא בוקעת מתוך הדברים עצמם והיא מה שקושר את
הדובר למציאות. הקשר האינטימי הנרקם בין הגרמנית לבין
הגרמנים מטעין את עולם מושגיהם של האחרונים במשמעויות
פרטיקולריות שלעד יאבדו בתרגום בין השפות. אף על פי
שאפשר יהיה למצוא מקבילה צרפתית או אנגלית ל-Heimat"
(מגרמנית: בית, מולדת), לדוגמה, אלו יהיו בחזקת תחליפים
מלאכותיים, מטבעות שחוקים שעתידיים להיזנח לאחר תהליך

84. מופיע אצל איב שארל זרקא, "פרט נאצי בהגותו של קרל שמיט, מצרפתית: אבנר
להב, מגרמנית: טלי קונס (ירושלים: הוצאת שלם, 2009), 21.

ההמרה הלשונית. לא ה-"Homeland" ולא ה-"Patrie" ("Fatherland") יוכלו ללכוד את הרוח הגרמנית המגולמת באותו מושג ייחודי המסוגל להרטיט את הנפש הגרמנית. אם כן, השפה האוניברסלית של הקודקס האזרחי, יחד עם מנגנון המחירים הבורגני והארכיטקטורה האורבנית, נתפסו על ידי הנאצים כמעין אספלט גס: חומר פונקציונלי אך מכוער, הרומס באלימות את אדמת המולדת הזכה בשמה של קדמה מלאכותית.

[נובמבר 1946, מנצ'סטר]

הליכה בערוץ עירוני. דמותי ריצדה על פני עשרות מסכים משתקפים של אור במעבר הצפוף שבין ארונות הזכוכית שנישאו מעלי. הבטתי לאחור. שבתי והפניתי את כל גופי לכיוון הפתח שממנו נהדפתי מהמסילה וקלטתי בעיניי להק זבובי צפוף ורוחש. פיר המסילה רעם בקולות עיכול קרקעיים והרוח שנשבה ממנו פרעה את שערי צרור דגלונים שנתלו מן הפנסים ביום חג שחלף ונשכח פרם את תשומת ליבי בשעה שעובר-אורח, טבול בזוהר מתכתי, חלף על פניי. הוא הלך לעבוד. איש-מסילות.

רצועת הנוף הקשיחה שנמתחה לאורך מבטי התבררה לבסוף כעורק מסתעף, עמוס בירוק סתום, אחוז בפאותיו בסבך לח של ערמות אשפה וחזית תעשייתית. כביש הגישה המוביל אל המסילה היה נטוש, ובשיפוליו נמתחה גוויית נהר בוצי גווע, אשר לפנים שימש את העיר התעשייתית וכעת שכב עירום ועריה מושפל באחוריה. דרך מכורכמת התפתלה בגדה ממול לאורך ערוץ התעלה המזוהם.

מבטים מוזרים הפציעו פה ושם. אנשים לבושים בפיסות בד מתפוררות ניקדו את המרחב, בפניהם המצולקים נבלעו עיניים שהלכו ונסתמאו. זמזום חרקים, המולת חיים ערה, מילאו את האוויר החם שפלטה התעלה. הזרימה הכבדה של הזירזוף הרדוד אלחשה את חושיי. נמשכתי מהופנט לאורך פיתולי הערוץ וחלפתי על פני שתי נשים עבות בשר שבחנו את הכלבים החומים שלהן. האחד נבח, השני היה אילם.

מצאתי את עצמי מתהלך בין סמטאותיה של שכונת פועלים מלבנית. בתי אבן אדומים, זהים, היו מפוזרים פה ושם. בחצר אחת כרעה אישה עם שיער צהוב אל תינוק מזוהם שזחל על הקרקע והרימה אותו אל ידיה. גברים מתכתיים, לבושים סרבלי עבודה, עמדו בין הבתים והתווכחו. רציתי לצאת משם.

הליכה לאורכה של תעלה מעופשת בשולי העיר. הקפתי את פרברי העיר. האזור היה שומם. ברוזים שייטו על גבי הקצף הסמיך של המים, סירה דקה דמתה לארון קבורה. הייתה זו סירת מתים מאורכת שנעה באיטיות עד שנדמה היה כי הזמן עמד מלכת. הקברניט הסתכל עליי: פניו היו קפואים, דוממים. עווית חיוך בלתי-רצוני נמתחה מעל סנטרו המעוגל ועור פניו הוורדרד נח ברישול על צוואר כבד שהיה חנוט בחולצת עבודה. קודם, על הגשר, הסתכלתי על הטחב. צמרירי וירוק, דומה לפגר הדבורה המחורר ששכב לצידו. מבט נוסף חשף רקמת חיים שלמה: עכבישונים זעירים, אדומים כדם, התרוצצו כמו חגורת מטאוריטים שקופה במערכת השמש הננסית של הטחב ושל הפגר.

האקסטזה הרטורית שהייתה שלובה באידאולוגיה הנאצית כבר מראשית ימי התנועה, ביטאה את שיבתו של המודחק הלשוני הגרמני. הידגר ואחרים ביכו את השחיקה ההדרגתית בכוחה המְגִי של השפה. לפי גישתם הרומנטית, לדיבור הראשוני הייתה זיקה ישירה אל רקמת החיים הפרטיקולרית. השפה אפשרה לאדם "לקרוא" לדברים ולזמן אותם על מנת שיתייצבו בפניו. אולם כוח זה נשחק והלך עם בוא הזמנים המודרניים. בכך היה טמון סוד כוחו של הפיהרר: ססמאותיו הקצרות, הקצובות, "הכו בשומעים כמו שוט", כפי שדיווח קורט לודקה (Ludecke).⁸⁵ הרסס הלשוני שנורה מגרונו של היטלר כמו מכונת ירייה החיה את כוחה של השפה ללכוד את המציאות ולעצב אותה מחדש. לפי טענתו של שמיט, התפיסה הפוליטית הליברלית מבוססת על כוחה של המטפורה. חברי הפרלמנט מייצגים באופן מטפורי את העם: נבחרו הציבור הם ייצוגים אלגוריים של בוחריהם. בניגוד לתפיסה הליברלית, האידאולוגיה הנאצית נשענת על נוכחות בלתי-אמצעית של העם בפוליטיקה. בית הנבחרים נתפס כמוסד מטפורי, ולכן נידון לחיסול. הפיהרר, לעומתו, הוא ייצוג ישיר ונאמן של רצון העם.⁸⁶ מתוך עמדה זו ניתן לגזור תפיסה לשונית הדוחה את מעמדה המרוחק, המצנן והאינסטרומנטלי של המטפורה, ומחליפה אותה בקשר בלתי-מְתוֹך בין השפה לבין העולם. השפה הנאצית ביקשה לכונן מחדש את הקשר המיתי שבין המילים לבין הדברים. בעולם המחשבה הנאצי נסתם הפער שבין המילים למעשים. שפת המעשה הנאצית, בדומה לשפתו של האל, היא שפה בוראת.

85. מופיע אצל בעז נוימן, **ראיית העולם הנאצית: מרחב, גוף, שפה**, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, 2001, עמ' 236.

86. שם, עמ' 245.

[יולי 1947, ציריך]

זה עתה התוודעתי למותו של ולטר בנימין, אדם שמעולם לא פגשתי. לפני שש שנים, בגבול שבין צרפת לספרד שם קץ לחייו, הניח לגלים לבלוע אותו. הצריף של היידגר פלט אותי אל זרועותיו של אחיו היהודי, ואני, שיכור ממסעות, תשוש רגליים ומוכה רעב, נמשכתי בעל כורחי אל משכנו האחרון על פני האדמה.

[אוגוסט 1947, פורטבואו]

בלב המפרץ, מזרחית לנמל של פורטבואו,⁸⁷ טובל אי חסר-שם: פסיק זעיר בין קטלוניה לים התיכון. המקומיים מכנים את הנקודה המשקיפה עליו בשם "Punta del Claper" [=מקטלאנית: "קצה הצמרמורת"]. אפשר לחצות את גשר האבן המחבר בין האי לחוף פעמיים ביום – בהתאם למחזורי הגאות והשפל. בגוניה היפה, שאת האיטלקית שבפי הבינה אך בקושי, סיפרה כי לתנועתם המחזורית של הגלים הייתה השפעה מערפלת על בנה ז'וזה, שחזר משדה הקרב המום ומצולק. היה זה בוקר קיץ שמשי אך קריר והאזנתי לה ברוב קשב כשטיגנה דג אפור בבלילה. מלחמת האזרחים הספרדית וזוועותיה הן שפצעו את נפשו של ז'וזה, אלא שעבור בגוניה הייתה זו "המלחמה" ותו לא. את ימיו הריקים בילה ז'וזה על החוף

87. פורטבואו היא עיירת-חוף ספרדית השוכנת בסמוך לנבל עם צרפת. זהו גם המקום שבו התאבד ונקבר הפילוסוף ומבקר התרבות היהודי-גרמני ולטר בנימין בשנת 1940, כשניסה להימלט מצרפת הכבושה.

הרחב שמשקיף על האי, מבחין בתנועתם האיטית של הגלים ומודרד בשעון כיס את שעות הגאות והשפל. הוא מיעט לדבר, כמעט ולא אכל, ואת מותו הטרגי, קשה היה שלא לצפות.

בגוניה סיפרה לי שלאחר המלחמה הלך ז'וזה והתכנס בתוך עצמו. עלטה כבדה ירדה על חייו, הרחיקה אותו מן הסובבים ואחרי זמן מועט פרש מן החברה לחלוטין. הוא היה מכלה את שעות היום בהליכה חסרת תכלית, הלוך ושוב לאורך קו החוף. על החול הרך היה חורט באבנים ובצדפים מפות שתיארו את תנועתו המחזורית של הירח. לוחות שנה עצומים אלה, רשימות צפופות של מספרים וסימנים שהיו ברורים אך ורק לו, דמו, כך סיפרה בגוניה, לגלגלי שיניים אימתניים. בדמיוני הצטיירו מפות אלה כאותם לוחות שנה אצטקיים שיכלו לנבא בדיוק מפעים את קץ הימים. הדבר האירוני הוא שמידת דיוקן של המפות גזר עליהן את כיליונן. פעמיים ביום, בדיוק כשציפה לכך, נשברו הגלים אל החוף ומחו את זכרן מעל פני האדמה. עד היום לא ידוע אם ז'וזה איבד את עצמו לדעת, או אולי שגיאה קלה בניבוי מחזורי הגלים היא שהובילה למותו הנורא.

זקיפי אבן משוננים, המצופים טחב ירקרק ומימי, ניצבו מצידו הימני של הגשר והשגיוחו על העוברים והשבים. מראם של אלה דמה בנפשי לזיזיו של שעון אדיר ממדים שנפרם בנקודה אחת ונפרס אל עבר האופק. (הזיות מתוקות על הזמן ועל קטיעתו). טיילתי לאורך רצועת החוף, מתמכר לדנדון המתוק של הגלים שהצליפו בחול הרך. על החול הבחנתי בתלוליות בוציות שיצור בלתי מזוהה הותיר אחריו. עקבות אדם השאירו אותותיהן פה

ושם. זקיפי האבן שדמו קודם לזיזי גלגלי השעון, נראו לי פתאום כניביה של חיה אימתנית, או כשדרת עצמותיו של דג ענק, אולי לויתן המקראי, שמוטל חנוק על היבשה. קול מנוע טורדני קטע את רצף המחשבות: מטוס ריחף מעל ראשי והרטיט את המים הרדודים. אווירת אסון כבד ריחפה באוויר. שבתי אל דוכן האוכל של בגוניה. כנראה שנסגר לפני שעה או יותר.

באחד מחיבוריו המוקדמים, שיצא לאור רק לאחר מותו, **על הלשון בכלל ועל לשונו של האדם**, מציע בנימין פילוסופיה של השפה המבוססת על סיפור הבריאה. בנימין טוען כי "אין שום דבר או התרחשות, בין בטבע החי ובין בטבע הדומם, שאין לו חלק, במובן מסוים, בלשון, שכן הודעת תוכנם הרוחני היא ממהותם של כל הדברים."⁸⁸ הלשון היא המדיום שבאמצעותו פולטים כלל מרכיבי ההוויה את תוכנם הרוחני. מהותם של הדברים היא מהות רוחנית, והיא ניתנת באורח בלתי-אמצעי באמצעות הלשון. אף שהמהות הרוחנית נבדלת מן הביטוי הלשוני התואם לה, רק הביטוי הלשוני מסוגל להביא אותה לידי ביטוי.⁸⁹ בהתאם לתפיסה הזו, מהותו הרוחנית של האדם – אומר בנימין – באה לידי ביטוי בלשונו. "האדם מודיע, איפוא, את מהותו הרוחנית הייחודית (ככל שהיא בת-מסירה) תוך שהוא מכנה את כל שאר הדברים בשם."⁹⁰ האדם, סבור בנימין, מוסר את מהותו הרוחנית בפעולת השיום, ופעולה זו, מנגד, מאפשרת לו לשהות במרחב הלימינאלי שבין הקדם-לשוני ללשוני. מהו מקורה של האפשרות הזו?

88. ולטר בנימין, "על הלשון בכלל ועל לשונו של האדם", **מבחר כתבים**, כרך ב', מגרמנית: דוד זינגר, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1996, עמ' 284.

89. שם, 284-285.

90. שם, 286.

בחיבור קצר בשם על כושר החיקוי טוען בנימין כי האדם מחזיק ביכולת אבולוציונית לזהות דומות בטבע ולייצר אותו בעצמו.⁹¹ בעבר הרחוק, למשל, שימשה אותו סגולה זו על מנת להשתלב בטבע באמצעות ההסוואה. אולם לדומות עצמה יש היסטוריה, והיא שינתה את מאפייניה ואת שימושיה בתקופות שונות ובמקומות שונים. לטענת בנימין, הבוח המימטי נרכש על ידי הפרט באמצעות משחק הילדים. לא רק שהילדים מחקים אחד את השני ואת בעלי-החיים, אלא שהם מתרגלים יכולת זו גם בחיקוי עצמים דוממים כמו מכוניות ורהיטים.⁹² אם כך, האפשרות הקיומית להזדהות עם עולם החומר מבוססת על תפיסה אפיסטמולוגית המאפיינת את נקודת מבטו של הילד על העולם. בנימין תופס את הילד כמי שניחן באפשרות האפיסטמולוגית לחוות את העולם מתוך עמדה החסומה בפני האדם המבוגר. אם האחרון חווה את המציאות דרך פריזמה לשונית עבה הנובעת ממוסכמות חברתיות, הרי שהמפגש הבלתי-מְתָן בין הילד לעולם נשען על חוויות חושיות אינטנסיביות הקודמות למרחב הלשוני. הילד מצוי במצב הכרתי הקודם להפרדות הלשונית "המלאכותיות", ולכן קשוב לאיזו אחדות "טבעית" הפועמת מתחת לפני השטח. אולם בניגוד לתפיסה הנאצית, שהציבה את הזיקה הפרטיקולרית לשפה מסוימת כתנאי למפגש הבלתי-אמצעי שבין האדם לבין העולם, השפה הטהורה של בנימין היא אוניברסלית מטבעה. מנקודת המבט הזו, גם הנפרדות שבין הלשונית נתפסת כמלאכותית.

אלכסיי יורצ'ק, אנתרופולוג רוסי שחקר את שנותיה האחרונות של ברית-המועצות ואת נפילתה, מתאר בספרו

91. בנימין, "על כושר החיקוי", 306.

92. שם.

הכל היה לעד, עד שלא היה עוד⁹³ את עלילתה של קומדיה סובייטית פופולארית משנת 1975: גיבור הסרט חוגג את ערב השנה החדשה עם חבריו במוסקבה. הוא משתכר עד אובדן-הכרה ומוצא את עצמו בבוקר שלמחרת בלנינגרד (כיום: סנט פטרסבורג). מבולבל ומטושטש הוא מהלך ברחובות העיר, בטוח שהוא עדיין במוסקבה. הוא עולה על מונית ונותן לנהג את כתובתו שבמוסקבה, אך הכתובת קיימת גם בלנינגרד והוא מגיע לרחוב בעל אותו השם. בדומה לשכונה שלו במוסקבה, גם השכונה שבלנינגרד נבנתה בשנות ה-70 והן נראות אותו הדבר. מראה השיכונים, שמות הרחובות ואפילו החנויות זהים כולם לאלו שסמוכים לביתו במוסקבה. הגיבור נכנס ל"דירתו" - אפילו חורי המנעול זהים - והדירה על כל תכולתה מעוצבת ומרוהטת בדיוק כמו הדירה שבמוסקבה. יותר מהלצה חביבה, המדגישה את הסטנדרטיזציה ואת האחידות שלבשו החיים בבריה"מ בשנותיה האחרונות, הסיפור שאיתו בחר יורצ'ק לפתוח את הפרק העוסק במנגנוני השיח בבריה"מ ממחיש את אופייה של פילוסופיית השפה הבולשביקית.

בדומה לסגנון החיים הסובייטי, גם המנגנוניים הסימבוליים בבריה"מ עברו תהליכים של סטנדרטיזציה והאחדה. כרזות התעמולה, מצעדי הענק ואף השפה עצמה - אותם אמצעים שבאמצעותם ניסתה המדינה הסובייטית לארגן את החברה בהתאם לאידאולוגיה המרקסיסטית - נעשו בימיה האחרונים של המעצמה למסמנים שקופים, ל"סימולקרות" נטולות ממשות. כפי שירצ'ק מראה, בבריה"מ הופיעה התעמולה השלטונית בכל ספירה של החיים האנושיים, אך נוכחותה המוגברת הפכה אותה למשעממת ולצפויה. בתהליך הדרגתי היא איבדה את

Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More*, .93
 .Princeton: Princeton University Press, 2005, pp. 36-37

משמעותה ונבלעה לבסוף ב"רקע" הבלתי-מזיק של החיים. מטרתו של יורצ'ק בספרו היא לתאר את האופנים שבהם ניצלו אזרחי בריה"מ את חוסר-משמעותם של הסמלים האידאולוגיים המרוקנים בכך שהטעינו אותם במשמעויות חדשות, שהקנו פשר לחייהם האפורים. מטרתי תהיה שונה. ברצוני לבחון את הדינמיקה הפנימית של השיח הבולשביקי ולהראות מדוע פילוסופיית השפה העומדת ביסודה הובילה באורח בלתי-נמנע למצב האבסורדי שאפיין את החיים בברייה"מ.

השנים המהפכניות ברוסיה לוו בגל של משחקים וחדושים ניסיוניים של השפה. המצב המהפכני, הדומה ביסודו למצב הלימינאלי הקדם-לשוני שבו מצוי הילד בכתביו של בנימין, ולמצב המיתי הקדם-היסטורי שבו מצוי האדם הראשון, מבוסס על שידוד מערכות ועל שימוש בשפה ככלי מעצב-מציאות. במשחק הדומיות המאפיין את המבנה האפיסטמולוגי של הילד, הגבולות שבין הצלילים, המילים, ולבסוף גם בין הדברים עצמם מתפוררים והולכים, וסופם שהם נזנחים לטובת חוויה חושית טוטלית, שבה הילד והעולם אחד הם. פרויד כינה זאת "רגש אוקייני". המהפכן מצוי במצב דומה: כעת הוא – כנציג הפרולטריון המהפכני – פיצח את חוקי ההיסטוריה, והדבר מאפשר לו להשתלב באורח הרמוני עם תנועתו התכליתית של הזמן. המהפכן סבור שעליו לברוא את החיים החברתיים מבראשית, והוא נעזר בשפה ובסגולותיה על מנת להצית את התודעה המהפכנית בהמונים. ההנחה הייתה שהשפה שתוליד המהפכה תיעשה לבסוף לשפתה האוניברסלית של האנושות. לפי התפיסה המרקסיסטית, תוצרי התרבות, וביניהם השפה, מתעצבים בהתאם לכוחות הייצור ולשלב ההיסטורי שלהם. מכיוון שהשלב המהפכני מסמן את השלב האחרון בדרמה

ההיסטורית, ומאחר שזה יהיה השלב שיביא לקץ הגבולות הלאומיים והמעמדיים, השפה שתצמח מתוכו תבטא את האמת כשלעצמה.

הבעיה התחילה כאשר המשטר נאלץ לעבור מן השלב המהפכני לשלב ההיסטורי החדש. ההנהגה החדשה ביקשה לרסן את "הקקופוניה האוונגרדית", כפי שמכנה אותה יורצ'ק.⁹⁴ שלב הניסויים המהפכניים נגמר, וכעת המשימה היא לארגן את החברה בהתאם לעקרונות מדעיים מוסכמים. ניסיון היסטורי זה ביטא בצורה הטובה ביותר את הפרדוקס של הבולשביזם: שחרור מוחלט של החיים החברתיים, התרבותיים והאישיים, באמצעות שליטה מפלגתית מוחלטת בחיים החברתיים, התרבותיים והאישיים.⁹⁵ בשנות העשרים, הדרך שבה פעלה בריה"מ על מנת לגשר בין אופייה הרדיקלי, הניסויי והיצירתי של השפה המהפכנית לבין הצורך הפוליטי בשליטה מוחלטת על כל תחומי החיים, הייתה דחיקה ההמונים אל מחוץ לספירה המהפכנית ומיקום ההנהגה "מחוץ" לשפה. כלומר: חייהם של האזרחים התנהלו במישור לשוני שנקבע על ידי ההנהגה: היו בו אמת ושקר, אויבים וידידים, מדע ופסאודו-מדע, קדמה וריאקציה. ליקום הלשוני הסובייטי הייתה היומרה לתאר את המציאות באופן האובייקטיבי והמתקדם ביותר שניתן להעלות על הדעת. עם זאת, שפה זו, בשל סגולותיה המדעיות, ניחנה בכוח מְגִי לעצב את המציאות. ההנהגה הייתה משוכנעת שעתה, משהביאה במו-ידיה לקץ ההיסטוריה, פעולותיה הספונטניות ודאי מממשות את העתיד. אם המדע המרקסיסטי סתם את הפער שהפריד עד כה בין ההיסטוריה לבין תודעתו של האדם, הרי שכעת מצויים הוא וההיסטוריה בהרמוניה מושלמת ורצונו החופשי הוא זה שיקבע

94. שם, עמ' 39.

95. שם.

את גורל המחר. במובן הזה, פעלה ההנהגה "מחוץ" לשפה הרשמית: היה בכוחה לברוא מתוך עצמה את גבולות השיח שבו תפטט האנושות.

אך כפי שמראה יורצ'ק, שנות ה-50 בבריה"מ סימנו את השינוי שהתחולל באותה פרדיגמה לשונית. הגישה החדשה שהוביל סטלין ביחס לשפה תאמה את העדפתו הגוברת של המשטר לריאליזם של חוקי מדע "אובייקטיביים". אם קודם לכן עמד המנהיג "מחוץ" לשפה המדוברת, כמעין משקיף מנקודת המבט של הנצח על הנעשה בעולמם של בני-האדם, הרי שבשלב הזה, משהצליח המשטר לארגן חברת-מופת, איבד המנהיג את מעמדו הפריביליגי כנציגו של העתיד. מאחר שהמהפכה הושלמה בהצלחה, כלל האזרחים הסובייטים לוקחים חלק במציאות אוטופית ושוויונית, והמנהיג מאבד את תפקידו כנציגו של גוף-הידע האידאולוגי. כעת, המנהיג מנוע מלהעיר לאזרחים כיצד יש לנהוג. שיאו של תהליך זה בא לידי ביטוי בשנת 1956 במסגרת הקונגרס ה-20 הידוע, שבו התנער חרושצ'וב באופן סופי מפולחן האישיות הסטליניסטי. המציאות הלשונית החדשה לא אפשרה לשום אדם, אפילו לא למנהיג עצמו, להימצא "מחוץ" לשפה. השפה האידאולוגית בלעה את הכול.

כפי שראינו אצל בנימין, הילד הוא מי שמצוי במצב כמו-פרימורדיאלי הקודם לכל מסגרת לשונית וחברתית. במצב זה, שאותו הקבלנו למצב המהפכני, זוכה הילד לממש את מהותו הפנימית באמצעות אקטואליזציה של הביטוי הפנימי החבוי בדבריו. אולם באותו מרחב פרימורדיאלי, הגוזר על הילד התמזגות עם העולם המקיף אותו, טמונה גם הסכנה שבאובדן הסובייקטיביות. תמונת העולם המטפיזית שמייחס בנימין לילד חורגת מהאבחנה שבין סובייקט לאובייקט. הכרתו את העולם אינה ממוקמת בטווח שביניהם, כי אם בהתנסות האונטולוגית

באחדותם. הילד והמהפכן הן דמויות אוטופיות המייצגות קיום הרמוני של האדם בעולם. שניהם נתפסים כאלטרנטיבה לתחלואי הציביליזציה המודרנית. כשם שהילד קשור לסביבה המקיפה אותו עד כדי השתלבות מלאה בה, כך המהפכן רואה את עצמו כגשר בין האנושות לבין ההיסטוריה. הם מחזיקים בעמדה אפיסטמולוגית החורגת מהיחס "הקפוא" שבין סובייקט מכיר לאובייקט מוכר, הם ערים לאיזו אחדות אונטולוגית השוררת בין הדברים כולם. אולם מחירה של אחדות אונטולוגית זו הוא באיבודה של תחושת העצמיות. כאשר האחדות שבין האדם לטבע גוברת על הנבדלות שמולידה השפה, ה"אני" אובד לבסוף בנבכי ההוויה. עד למותו של סטלין, חי בבריה"מ סובייקט אחד. אותו סובייקט ייצג את האדם החדש, ועם דמותו היו הכול יכולים להזדהות. במובן הזה, דווקא חיסולו של פולחן האישיות הוא שהביא להיעלמותה של הסובייקטיביות בבריה"מ.

עם מותה של הסובייקטיביות, השפה הבולשביקית הפכה לשפה מתה. בלי סטלין, לא היה בבריה"מ סובייקט שיחשוב מחשבות בליבו ויביע אותן באמצעות השפה. השפה הבולשביקית דיברה את עצמה לדעת: היא הפכה לאוסף שחוק של סיסמאות פוליטיות, מונחים מדעיים, נאומים שחזרו על עצמם בזה אחר זה. היה זה שיח אנונימי שדיבר בשפת "המדע" וציית לנסחאות קבועות המשוללות כל טביעת אצבע ייחודית. באופן אירוני, הדבר הביא לדמוקרטיזציה של השפה הבולשביקית. אם קודם לכן הייתה השפה האידאולוגית נחלתם הבלעדית של המנהיג ושל האינטלקטואלים המקיפים אותו, הרי שכעת הפכה לטכניקה פשוטה, כלי עבודה שכל אחד יכול לרכוש. מרגע שהבין את כללי המשחק, יכול היה כל אדם לקחת חלק פעיל בשעתוק האינסופי של השיח השלטוני.

לטענתו של בלשן סובייטי אחד, השפות "הבורגניות", למשל: הצרפתית, הגרמנית או האנגלית, חסרו את נקודת המשען האידאולוגית שהקנתה לרוסית את האפשרות לתפוס את האמת. הרוסית המהפכנית שיקפה באופן מושלם את האידאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית, ובשל כך היא לכדה באורח בלתי-אמצעי את המציאות המדעית והחברתית מנקודת מבט אובייקטיבית. לעומתה, השפות הבורגניות היו פוליסמיות; הן סבלו מערפול רב-משמעי, משום שבבסיסן עמדה מציאות חברתית אנטגוניסטית ומשוסעת.⁹⁶ אולם בפועל, גם המציאות החברתית הסובייטית הייתה מורכבת לאין שיעור מהייצוג הדל שהקנתה לה השפה. בתהליך הדרגתי, השפה הבולשביקית הפסיקה לגלות עניין במציאות. השפה חדלה מלשמש כראי של ההווה, וכל משאביה הופנו על מנת לתחזק את היקום האידאולוגי הדמיוני שאותו בראה בכוחותיה.

השפה הבולשביקית נשענה על יחידות טקסטואליות – "בלוקים" מוכנים מראש – שניתן היה למצוא בטקסטים ממינים שונים. כדוגמה לכך משווה יורצ'ק בין שני חיבורים שבחר בשרירותיות: האחד לקוח מתוך ספר על הקומסומול שפורסם בשנת 1980 והשני מתוך מאמר משנת 1977 שפורסם בפּרְבּדה. שני החיבורים, כך הוא מדגיש, נכתבו על ידי כותבים שונים בזמנים שונים, ופורסמו לאור בנסיבות שונות.⁹⁷ בספר על הקומסומול אנו יכולים למצוא את השורות הבאות:

במאבק שבין שתי תפיסות העולם [=סוציאליזם וקפיטליזם] אין מקום לניטרליות ולפשרות. ככל שהתעמולה האימפריאליסטית נעשית מתוחכמת יותר,

96. שם, עמ' 50-51.

97. שם, עמ' 63.

החינוך הפוליטי של הנוער הסובייטי הופך לחשוב יותר. ... המטרה העיקרית של הקומסומוול ... הוא לחנך את הצעירים ברוח האידיאולוגיה הקומוניסטית, הפטריוטיזם הסובייטי, האינטרנציונליזם ... והתעמולה הפעילה של ההישגים והיתרונות של המערכת הסוציאליסטית.⁹⁸

את אותם "בלוקים" קבועים ניתן לזהות גם במאמר

העיתונאי:

במאבק בין שתי תפיסות העולם לא יכול להיות מקום לניטרליות ולפשרות ... התעמולה האימפריאליסטית נעשית מתחכמת יותר. הדבר מחייב את האזרחים הסובייטים לגלות אחריות. ... המטרה העיקרית ... של הארגונים המפלגתיים צריכה להיות ... המשך צמיחתה של הבגרות הפנימית והשכנוע האידיאולוגי בקרב הפועלים וכן ... התעמולה למען דרך החיים הסובייטית והיתרונות של המערכת הסוציאליסטית.⁹⁹

כפי שמראה יורצ'ק, החל ממותו של סטלין עברה השפה הבולשביקית טרנספורמציה: קודם שפה תיאורית, עתה שפה פרפורמטיבית.¹⁰⁰ במצב עניינים זה, שבו איבדו המסמנים כל קשר למסומנים, הדבר שקבע את משמעותן של המילים היה אופן השימוש בהן במסגרת סיטואציה מסוימת. ה"איך" של השפה הפך לחשוב יותר מן ה"מה", ולצורה של השפה הייתה קדימות על התוכן שלה. יורצ'ק מביא בהקשר הזה את הדוגמה של מיכאיל סוסלוב (Suslov), מזכיר האידיאולוגיה הסובייטי

98. שם.

99. שם.

100. שם, עמ' 52-54.

בשנות השישים והשבעים, שהשתמש לעתים קרובות בציטוטים זהים של לנין על מנת להצדיק פעולות הפוכות. אופייה האנונימי והחזרתי של השפה הבולשביקית, יחד עם צורתה הנוסחתית והמצוטטת לעיפה, שימשו למעשה כמסר העיקרי שלה. כמו מפה בקנה-מידה של אחד על אחד הפרוסה על שטחו של העולם כולו, השפה הבולשביקית התימרה לשקף במדויק את המציאות הפוסט-מהפכנית ולעטוף אותה בשלמותה. האזרחים לא דיברו בשפה, זאת היא שדיברה באמצעות האנשים. דובריה נעשו למתווכים של ידע קיים, ולא ניתן היה להביע באמצעותה רעיונות חדשים. עם מותו של סטלין מתה האפשרות להביט על השפה "מבחוץ". המבנה הלשוני הפך למעגל אימים סגור.

[אוגוסט 1947, פורטבואו]

לאחר שעה ארוכה בחוף השומם, שבתי על עקבותי ופסעתי לאורכו של ערוץ נחל גרום. שביל ארוך התפתל לצידו והוביל חזרה אל טבורה של העיר. הלכתי בין העצים הבריאים והמשכתי להרהר בז'וזה – הייתי נחוש לשבת ולהעלות על הכתב את סיפור חייו הקצרים. הבחנתי בעץ שכמותו לא ראיתי מעולם, מה סוגו ומה מינו? לא ידעתי. לאמיתו של דבר, גם לא טרחתי לברר את שמם של שאר היצורים שזימן לי הטבע באותם ימים ספורים שבהם ביליתי במחיצתו. כל שאני יודע הוא שקרבתם נעמה לי ושיופיים נצרב עמוק בזיכרוני עד יום מותי. אותו עץ בודה, למשל, שמשך את תשומת ליבי, היה נטוע על שיפוע ההר. שורשיו הבשרניים התפתלו על חזית המדרון

והיו גלויים לכול. יצירה מופלאה זו חשפה בלא קושי את מקורותיה הקדמוניים, וזאת מבלי לאבד את החיוניות העזה שהפגינה בנטייתה כלפי מעלה.

הליכה בין הרים ואגמים שעתיקותם היא כאיום על בני התמותה. הרים ואגמים, עצומים וקודרים, בולעים את תחושת הזמן. מי שהביט בהם זמן רב יודע שהם פולטים תדר משונה הרוטט במעמקי הגוף, תמסורת קטועה הנעדרת כל פשר. תדר רועם ובה בעת – אילם. הצצה חטופה בישויות אלה שואבת את תשומת ליבו של האדם למעמקי מערבולת מתכנסת, הקורעת נתחים מן הצורה הבסיסית של הדברים המוכרים. תהליך זה מוליד בהכרח את פלאי הטבע: אלו הם איברים מבותרים, בהמות עצלניות, המוטלות פרקדן אל מול מבטו של הצופה, הנותר בוודאי נבוך ומבולבל כנגד סתימותם. פסגות ההרים נשקו לאשכולות עננים סמיכים ואד מהביל ולבן נמתח לאורך קו האופק שנשבר פה ושם בסלסולים חסרי צורה על גבעות מוריקות של סלע ועשב לח. הכול שיווה לנוף מראה של שדה קרב נטוש. תמרות עשן הסתלסלו במעלה השמיים כמו תזכורת למערכה נפוליאונית שהוכרעה אך לפני זמן קצר.

הליכה בשבילים ארוכים ומפותלים תחת נחשולי הרים כבירים. צילם הכבד סוכך על צעדיי. כל אותה עת לא הצלחתי להשתחרר מן הפחד האיום שאבלע בשלמותי, בסעודה אחרונה, לפני שיישאבו חזרה אל מעמקי האדמה.

ביסודות הטוטליטריות העמידה חנה ארנדט את הטוטליטריזם הנאצי ואת הטוטליטריזם הקומוניסטי על אותו מישור פילוסופי, כשזיהתה בבסיסם יסוד משפטי זהה. לטענתה:

החוקיות הטוטליטרית מתיימרת להיות זו שמצאה דרך לכונן את שלטון הצדק עלי אדמות – אותו דבר שהחוקיות של החוק הפוזיטיבי מעולם לא הצליחה להגשים. הפער שבין החוקיות לבין הצדק לא גושר מעולם, כיוון שאמות המידה של צדק או עוול שלתוכן מערה החוק הפוזיטיבי את מקור הסמכות שלו – "החוק הטבעי" השולט ביקום כולו, או חוק אלוהי המתגלה בתוך ההיסטוריה האנושית, או מנהגים ומסורות המבטאים את החוק המשותף לרגשותיהם של כל בני אנוש – הן אמות מידה כלליות בהכרח וחייבות להיות בעלות תוקף למספר אינסופי ולא צפוי של מקרים, עד כדי כך, שכל מקרה קונקרטי בנפרד, על כל מערכת הנסיבות המיוחדת והבלתי חוזרת שלו, חומק מהן איכשהו.¹⁰¹

ארנדט טוענת שבלב השלטון הטוטליטרי ניצבת תפיסה משפטית המזהה את החוק הפוזיטיבי עם החוק הטבעי. התפיסה הטוטליטרית פותרת את האתגר המשפטי הקלאסי, המבקש לברר מהי מהות הקשר שבין מערכת החוקים המדינית למושג הצדק, או החוק הטבעי, שעליו היא נשענת ואשר ממנו היא יונקת את הצדקתה, באמצעות ביטול הפער שביניהם. במובן הזה, הן החוק הנאצי והן החוק הבולשביקי מבטאים את המימוש הישיר של חוקי הטבע וההיסטוריה שעליהם מתבססות שתי האידאולוגיות. דיוננו על השפה הנאצית ועל השפה הבולשביקית הוביל

101. חנה ארנדט, **יסודות הטוטליטריות**, מאנגלית: עדית זרטל, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2010, עמ' 677-678.

למסקנות דומות. שתי השפות ביקשו לבטל את מערכת התיאור שבין המילים לבין הדברים, אלא שכל אחת עשתה זאת באופן שונה. אם השפה הנאצית העלתה על נס את הפרטיקולריות הלשונית הגרמנית וטענה שהיא, ורק היא, משקפת את הנפש הגרמנית באופן בלתי-אמצעי, הרי שהשפה הבולשביקית, אשר התיימרה לאובייקטיביות מדעית, הסירה מעל עצמה כל סממן של פרטיקולריות או של קונקרטיות עד שאיבדה כל קשר עם המציאות שאותה ביקשה לתאר. הנאצים תפסו את השפה הליברלית והאוניברסלית כיסוד זר הפוגם באחדות האונטולוגית שבין העם הגרמני ללשונו, והבולשביקים, לעומתם, חתרו נגד האפשרות למבצע לשוני אישי, על מנת להעניק לשפה האידאולוגית את החירות לבקוע מתוך גרונם של הכול.

מי שעמד על הקשר שבין הלשון למחשבה המיתית היה הפילוסוף היהודי-גרמני ארנסט קסירר. קסירר, שהיה מבוגר מהיידגר ומבנימין, פיתח שיטה פילוסופית שתיארה את האדם כיצור סמלי. האדם, לטענתו, מטיל על הכאוס הראשוני של הטבע את אלומת האור התרבותית המורכבת מחלקיקים סמליים. ייתכן שתפיסתו הלשונית, הגם שהיא קודמת לזו של היידגר ולזו של בנימין, עומדת על שורש הבעיה המשותף להן ומציעה אלטרנטיבה מחשבתית לאלו המבקשים להתנתק מן התפיסה הטוטליטרית של השפה.

קסירר מתאר את האדם הפרימיטיבי כמי שמצוי במצב של אחדות אונטולוגית עם סביבתו. האדם, הטבע והחברה, קשורים לדידו בקשר הדוק שקסירר מכנה בשם "סולידריות של החיים".¹⁰² בחברות הפרימיטיביות והאנימיסטיות הקדומות, הצמחים ובעלי החיים, יחד עם הקהילה והחפצים הדוממים

102. ארנסט קסירר, **מטה על האדם**, מאנגלית: יהודה לנדא ורפאל עמית, תל אביב: עם עובד, תשט"ו, עמ' 119.

שמילאו את עולמו של האדם, נתפסו כשזורים כולם זה בזה. הטבע נחגג בכוליותו, והפולחן הדתי נסב סביב קשרי הדומות שנמתחו בין העצמים השונים. קשרי דומות אלו הם שהניעו את התפיסה המגית של השפה. מאחר שהמילים אינן זרות לעולם – העולם והאדם מדברים האחד עם האחר ללא הרף – ניתן בכל עת לפנות אל כוחות הטבע בבקשת עזרה. אולם כוחה המגי של השפה היה עתיד להכזיב את תקוותיו של האדם. קריאותיו לא נענו ושתיקתו של הטבע הייתה קשה מנשוא. זו הייתה, לדעת קסירר, נקודת מפנה במערכת היחסים שבין האדם לבין הטבע. "מאז ואילך", הוא כותב, "מצא ודאי האדם את עצמו בבדידות עמוקה, נתון למחשבות של ערירות גמורה ויאוש מוחלט."¹⁰³ מתוך תחושת ניכור זאת נולדה השפה בצורתה החדשה, הסמלית. נכון שאין עוד בכוחה להשפיע על המציאות במישרין – היא איבדה את היכולת לכפות את רצונו של הדובר על האלים או על הטבע הפראי – אך לשפה היה עתה את הכוח לתווך בין האדם לבין המציאות.

קסירר תפס את השפה כרכיב אחד של מערכת סמלית רחבה, החוצצת בין האדם לבין העולם ובכך מקלה על ההסתגלות שלו לסביבתו. האדם, כיצור סמלי, "מורחק" מן הממשות הטובענית של הדברים, ונסוג לממד חדש של קיום שבו הוא ניצב "ליד", "אל-מול" או "כנגד" הדברים.¹⁰⁴ את התהליך הזה רואה קסירר כהתקדמות וכבעיה בעת ובעונה אחת: "אין האדם יכול להימלט מן ההישג שאליו הגיע."¹⁰⁵ המיתוס, הלשון, הדת והאומנות משמשים כיסודות המבנה הסמלי שבו שוכן האדם. הם מהווים אמצעי של תיווך בינו לבין האובייקטים

103. שם, עמ' 119.

104. שם, עמ' 40.

105. שם.

והתופעות הנקרים בדרכו. היקום הסמלי כמוהו כרשת צפופה של קורים המסתירה מן האדם את הממשות העירומה. גם בשעה שהוא סבור שיש לו גישה בלתי-אמצעית אל ההווה, האדם "שח עם עצמו בקביעות."¹⁰⁶ דימויי הלשון והתרבות הם כמחיצות מלאכותיות הקוטעות את זרם החיים שסחף קודם לכן את עולמו של האדם הפרימיטיבי. הרציונליות האנושית, שאפיינה לדעתו של אריסטו את טבעו המהותי של האדם, מתגלה בתורתו של קסירר כחוט אחד בפקעת הדחוסה שבה האדם עטף את עצמו. גישתו של קסירר עומדת בניגוד לפילוסופיית השפה הטוטליטרית. לפי גישתו, הן הגישה הנאצית והן הגישה הבולשביקית מונעות על ידי הניסיון להשיב לשפה את כוחה המגי. הן עושות זאת על ידי כינונו מחדש של קשר בלתי-מתן בין השפה לבין הדברים, כמו זה שאפיין את ראיית עולמו של האדם הפרימיטיבי. בניגוד להן, קסירר מעלה על נס את המרחק שבין הדובר לבין המציאות - את מרווח-הנשימה שמקנה התרבות לאדם. הלשון, בראייתו, אינה משקפת את הממשות. השפה היא יסוד מלאכותי המסייע לאדם לביית את סביבתו. המילים מייצרות משמעות, ולא חושפות אותה. עמדתו של קסירר מאפשרת לנו לצייר דיוקן של השפה שבו למטפורה יש חשיבות עליונה. כפי שראינו, ראיית העולם הנאצית דחתה את "המרחק" שגזרת המטפורה, וביקשה להעמיד במקומה את הנוכחות הבלתי-אמצעית של המילה הגרמנית הבטוחה. בדומה לה, פילוסופיית השפה הבולשביקית ביקשה לשקף את המציאות נאמנה, ועל כן תפסה את המטפורה כייצוג "חלש" ולא-מדעי, של האמת הממשית. מול המטפורה, העמידו הבולשביקים

את המושג הכללי, האוניברסלי, התופס לדידם את המציאות במישרין. בניגוד לשתייהן, פילוסופיית התרבות של קסירר רואה בכוח הסמלי והמטפורי של השפה את טבעה המהותי.

בחיבורו הנודע של בנימין יצירת האמנות בעידן השעתוק הטכני¹⁰⁷ מופיעים שני מושגים שסייעו לי להנהיר את המובן שבו אני תופס את המטפורה. מטרתו של בנימין היא לתאר את ההשפעה של הפיתוחים הטכנולוגיים יצירי המאה ה-20 על עולם האומנות, ואת ההשלכות הפוליטיות הנובעות מערעור מעמדה הקודם. המושג המרכזי שמציע בנימין בחיבורו הוא מושג ה"הילה". ההילה, לשיטתו, היא האיכות ה"חד-פעמית", האותנטית והמקורית של יצירת האמנות, שאובדה לבלי שוב תחת מכבשי השעתוק והייצור ההמוני. למרות חשיבותה של ההילה להבנת תפיסתו האסתטית של בנימין, מה שחשוב לעניינו הוא דווקא הצמד "רוחק" ו"קרבה".

בנימין מגדיר את ההילה "כהופעה חד-פעמית של רוחק, כל כמה שתהיה קרובה."¹⁰⁸ מכאן שמושגי הרוחק והקרבה שבהם עושה בנימין שימוש מבטאים מובן אחר מזה היום-יומי. אלו הם רוחק וקרבה החורגים מתיאור מרחבי יחסי: את הרוחק של יצירת האומנות בעלת ההילה לא ניתן לצלוח. היצירה מצויה במצב של רוחק אונטולוגי – היא רחוקה מהאדם מעצם היותה. אולם להמון המודרני, אומר בנימין, יש נטייה "לקרב" אליו את הדברים. השעתוק המודרני מאפשר ליצירת האומנות המסורתית להיות נגישה לכל אחד בכל עת. במילים אחרות, ההמון המודרני תובע את הדמוקרטיזציה של האומנות, ומחירה של זו הוא חיסולה

107. ולטר בנימין, "יצירת האמנות בעידן השעתוק הטכני", **מבחר כתבים**, כרך ב', מגרמנית: דוד זינגר, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1996, עמ' 155-177.

108. שם, עמ' 160.

של ההילה ושל המרחק, שחצצו ביניהם מלפנים. לענייננו, אני מבקש לטעון כי המטפורה משמשת כגורם המתווך בין האדם לבין העולם מבלי לבטל את המרחק שביניהם.

המטפורה מכוננת יחס בין שני גורמים נבדלים המוביל את הקורא אל מרחב דמיוני-ספרותי החורג בהכרח מן המציאות הממשית. אם נחזור לעולם הדימויים של קסירר, המטפורה היא כלי שבאמצעותו האדם מעניק משמעות לדבר-מה על ידי כך שהוא קושר אותו לצעיף הסמלי שבו הוא עטוף. בשל כך, למטפורה יש הכוח להקנות משמעויות חדשות למצבים ולמושאים מוכרים. אך באותה מידה, למטפורה, כפי שהבינו חברי התנועה הפורמליסטית הרוסית, יש את הכוח לטעת באדם את תחושת ההזרה (Defamiliarization). בכוחה של המטפורה להפוך את המושאים המוכרים והאינטימיים ביותר לזרים, להאיר אותם באור חדש או להציגם באופן הפורם את כל הקשרים הקודמים שהתקיימו ביניהם. תנועת מטוטלת בין המוכר לזר היא זו המקנה לפעילות התרבותית הבלתי-פוסקת של האדם את צביונה הייחודי.

אולם בשני האופנים שבהם היא פועלת, המטפורה מכירה בנבדלות האונטולוגית השוררת בין הדברים. במובן הזה, המטפורה שומרת על ה"מרחק" שבין הדברים לבין עצמם ובין האדם לעולם. המטפורה מציבה את האדם ביחס סמלי אל מול הדברים, ובכך מונעת מצב של אחדות אונטולוגית. גם הנאצים וגם הקומוניסטים שאפו לכונן אחדות אונטולוגית בין האדם לבין העולם. לכן, לשונותיהם ביקשו להוקיע את המטפורות מתוכן. הקשר המטפורי שבין השפה לבין הדברים משמר את מעמדו האוטונומי של כל צד במשוואה. הצלחתה של המטפורה מותנית

בהיתכנותו של מרחב לשוני עצמאי, במרחב תרבותי (כפי שראה זאת קסירר) הנבדל מן העולם הממשי, שבו יכולים הדברים להיקשר זה לזה מבלי להיבלע בסכמה כללית.

בניגוד למפגש הבלתי-אמצעי עם העולם שמציעות השפות הטוטליטריות, השפה המטפורית משמשת כאמצעי תיווך השומר על הנבדלות שבין האדם לבין העולם – על המרחק הבטוח שבין הדברים כולם. ניטשה, לדוגמא, ראה במטפורות את ראשיתה של כל הכרה של העולם. את העמדה הפילוסופית המבקשת להכיר את העולם "כמו-שהוא" – שבשלב הזה כבר נוכל לזהותה עם הפיתוי הטוטליטרי – תפס ניטשה כמותנית בשכחת טבען המקורי של המטפורות. אלו, לשיטתו, משמשות לפני הכול כאמצעי של ביטוי אומנותי. "אמת" זו, או "הממשות" – כפי שכינה אותה קסירר – אינה אלא "צבא נייד של מטפורות, מטונימיות, האנשות – בקצרה, סך כל יחסי-אנוש שהוגברו, הומרו וקושטו פואטית וריטורית ושאחרי שימוש ממושך בידי העם נדמו כיציבות, מיוסדות-בחוק ומחייבות."¹⁰⁹ המרחב התרבותי שיוצר לעצמו האדם מבדיל אותו מהדברים, אך מאפשר לו להביט עליהם מן הצד. במובן הזה, בפרויקט הטוטליטרי מגולם הניסיון להתגבר על המרחק שבין האדם לבין העולם, ולשוב אל האחדות המיתית ששררה לפני הופעתה של השפה המטפורית. מנקודת מבט תרבותית, מחירה של אחדות זו הוא חיסולו של המרחב התרבותי שחצץ עד כה בין האדם לבין המציאות – מרחב שבו יכול היה לממש את חירותו ואת טבעו כיצור סמלי.

109. פרידריך ניטשה, "על אמת ושקר במובן החוץ-מוטרי", דינויטוס ואפולו: מסות על האמנות, מגרמנית: יעקב גולומב, חל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1990, עמ' 58.

כבר שני לילות ברצף אני משוטט ברחובות, ספוג מגשם וחנוק מדמעות, סופח עמוק אל ריאותיי את האוויר העירוני העומד. נתזי האור הראשונים מגששים חרש באפלת היום. הצללים שמטילות המכוניות על קירות הבניינים נמתחים כתמונות הראינוע בדממה מוחלטת.

כשהגעתי ברכבת של אחרי-הצהריים לליברפול, נמלטתי מיד מן המרכז ההומה והתחלתי פוסע לאורך הרציף. הליכה בין מפעלים ומרכזי תעשייה מתפוררים. ההרס הרב שהמטירו המטוסים הגרמניים ניכר בכול. לקראת הערב, הגעתי לחוף-הים בקצה הצפוני של העיר. מבט חטוף הסגיר את המטיילים הבודדים שצבאו על רצועת החול. הם בהו בלשונות הים שהתמזגו ברסיסיהם עם האופק המחשיך. העננים הכתמתמים זהרו ברעננות מיוחדת, וזו משכה אותי פנימה, בתנועה בלתי רצונית, למעמקיו של הים. רחוק משם, מבלי שיכולתי להרגיש בנוכחותה, שייטה אונייה לבנה כבירה. כשקרבתי אל הגלים, הופתעתי לגלות את פרצופם הקפוא של רעיי למסע. המטיילים הבודדים היו למעשה צלמי אדם, עשויים ברונזה יצוקה, שחלקם הגדול היה קבור עמוק בחול הבוצי.

גיבורים מיותמים אלה היו פזורים באקראי לאורך החוף. מבטם, שנראה לי בתחילה כעורג אל יקיריהם שבמרחקים, התברר כעת כמכוון כלפי פנים, עמוק אל תוך אישוניהם. הם לא המתינו לאף אחד. הם שכחו לפני זמן רב מה מעשיהם על החוף השומם. כמו צוללנים

אבודים שנטרפו אל המצולות ונסחפו חרש אל החוף, הם עמדו כמונומנטים דוממים, מחווה אחרונה ואילמת לאל שנטש את האדם.

כשהתקרבתי אליהם שקעתי, כמותם, בבוץ הסמיך. במגפיים עמוסי אדמה חילצתי את עצמי מהחול הטובעני ופניתי חזרה אל העיר. הגלים זעו בתנועה איטית וכבדה. העיר התעשייתית שקעה והלכה בעננה אפלולית, והשמיים, שניצבו נמוכים מעליה, נסכו בי את התחושה שאני מצוי בליבו של כדור בדולח עצום, נתון לאשליה של תנועה, אבל בפועל – בדומה לאנשי הברונזה הירקרקים – קפוא באחיותו הלופתת של הנצח. רק הטורבינות שציירו עיגולים דמיוניים בשמי הערב המתקדרים חילצו אותי מהפחד שהלך וקנה בי אחיזה.